

A szekszárdi borvidék története

A kedvező természeti adottságok nyomán a mai borvidék területén már az itt élt kelták, a Napistennek oltárkövet állító szíriai katonák s a kacort meg szarkofágot ránk hagyó római polgárok foglalkoztak szőlőműveléssel és borászattal.

Az 1845. április 23-án, az első régészeti ásatással előkerült 110 mázsás márvány szarkofág jól példázza azt is, miként használta a korai kereszténység a pogány jelképeket. A fedőlapon a kenyér, a delfin, az oldallapon a kettős kehelyből ágazó termő szőlőtő keresztény jelkép, de Marsziasz és Apollón jelenetét görög mitológiaként értelmezték. Pedig Szent Bertalant, Jézus tanítványát, akit, akár a versengő pástort, elevenen nyúztak meg, Marsyas christianusnak, azaz keresztény Marsziasznak hívták. Megerősíti a keresztény jellegét, hogy a birodalom a szarkofág készítésével egyidejű központjában, Ravennában a szekszárdi mintázatot idéző kőkoporsó található. A halott melletti áldozati üvegkehelyhez hasonló a világon mindössze kilenc akad, s ógörög felirata máig követendő bölcsességgel szól: „Áldozz a pástornak, ígyál s élni fogsz!”

A honfoglalásig eltelt hat század alatt csupán feltételezhetjük, hogy a népvándorlás résztvevői nem hagytak föl a szőlőműveléssel, s így a Szekszárd melletti avar temetőben és kerámia-központban talált kulacsokban is bor kotyogott valamikor.

Az apátság alapításakor, 1061-ben már virágzott a vidék, hiszen Csin, Bika és Fövestelek néven három szőlőt adományozott I. Béla. A modern mezőgazdaságot meghonosító bencés rend monostora építései a homokkővet a templom altalajából nyerte, s így egyúttal kitűnő és hatalmas, ma is meglévő pincét alakított ki. Ebben gyakori vendég az itáliai első apát, Vilmos, akit a krónikák nyomán közismert borisszának tarthatunk. Fennmaradt királya emléke is a helyi mondákban. A XIX. század első felében Garay írta meg: a tőkék a metszések I. Bélát siratják. A hagyomány a Bartina szőlőhegy nevét úgy magyarázta, hogy amikor a szerzetesekkel fölkapaszkodott a csúcsra Szent László atyja, azt mondta: „– Bort innám! Ebből lett – továbbadva a szót: – Bort inna! Bartina.” Noha tudjuk, az elnevezés a később itt élt rácoktól származik, jelentése pedig: a barát (testvér) szőlőhegye, megejtő, hogy a három évig uralkodott királyhoz ily élénken kapcsolódik a történelmi tudat.

A XIII. század végére már gyümölcsfákkal szegélyezett utak vezetnek a szőlőkhöz, esővíztartó medencéket építettek, s megjelenik a legrégebb ismert magántulajdonos, Bál vincellér is. A leggazdagabb egyházi javadalmak egyike az apátság. Albert király 1439-ben Barnabás főpincemesternek akarta adományozni, de ő testvérének, Álmosdi Csire Zsigmondnak engedte át. Aligha szándékosan rosszul választott. Később Vitéz János esztergomi érsek javadalma a birtok, amelynek gazdasági erejét jól jellemzi, hogy Szekszárd már 1485-ben mezőváros. Nem kétséges, három századdal később, 1779-ben a helyi szőlők becse is szerepet játszott megyeszékhelyé választásában.

Mindez már a török hódoltság alatt is érvényesült. Az idetelepült rácok, akik a később oly híressé vált kadarkát dombjainkra plántálták, török tulajdonosokkal, magyar jobbágyokkal és a Tolnáról itt szőlőt birtokló mezővárosi polgárokkal versenghettek. A Szekszárdtól Bátáig húzódó szőlővidék ekkori virágzásában három tényező játszott szerepet. Elpusztult a messze földön híres bort adó Szerémség, az utazásokkal megnövekedett az igény a vörösborra, a helyi rácok pedig ezt borkészítési módszerükkel magas szinten tudták kielégíteni. A kereskedelem inkább a vörösbor kedvelte, mert ez – tannintartalma miatt – gyéribb a gyomor kólibacilusait, s több betegség ellen is véd. Ezt kísérletekkel csak az 1980-as években igazolták, de tapasztalati úton tudták már a hódoltság Tolnán bort vásárló hazaiak és külföldiek. Csak dicsérettel szólhatunk a készítés technológiájáról. Tulajdonképpen a ma ideálisnak tartott zárt erjesztés előképe ez – az akkori lehetőségek szerint. A felfelé szűkülő kádakba (kácikba) helyezték, összetört szőlőszemeket kocányostul hagyták megerjedni. A folyamatot a csömöge nyomkodásával is segítették. A forrás után az anyag csaknem száraz tetejét lesározták, a bor pedig mozgásával kiáztatta a további cersavakat és a maradék színanyagot. Ezzel nehéz, sűrű, a szállítás viszonyosságait jól bíró bort nyertek – még a XX. században is.

A környező erdőkből kellő mennyiségű hordófához, főleg tölgyhöz jutottak. A hordók egy részét a borral együtt eladták. Ez tovább javított a bor minőségén, mert az új hordók savanya-

ga többlet stabilizálást eredményezett. Elképzelhető, hogy a XVIII–XIX. században ezért csak a szekszárdi vörösbor bírta a tengeri szállítást.

A török hódoltság idejére vezetik vissza az országban egyedül a Sárközben itt megmaradt csoportos szőlőőrzés hagyományát. Az oszmán harcosok elől dombra menekített leányok egész nap riogatták a szárnyas és szárnyatlan tolvajokat, este pedig a hálótanyán tértek nyugovóra. A tilalom ellenére ilyenkor meglátogatták őket a legények, akiket dalaikba, álmaikba szöttek. Szekszárdon az egyéni szőlőpásztorkodás dívott, de itt is Szent Lőrincről (augusztus 10-e) Szent Mihályig (szeptember 29-e) vigyázták a termést: utána már a szőlőt kezelő vincellér, vagy gazda gondja volt ez.

A korabeli források közül Tolnai Fabricius Bálint műve arról tanúskodik, hogy a borfogyasztási szokások pallérozására nagy gondot fordítottak. Főleg a mértéktelenség ellen küzdöttek, megvetéssel emlegették, hogy „*korcsomára némely száll, nap estig eliszik, darab aszú (száraz) könyérre, keserű hagymára, mártogatgya tányéron az hagymát az sóban, szomjúságát úgy gyújtja, köppent (hörpönt) az jó borban*”. A kérkedőket, borral virtuskodókat szintén bírálattal illették: „*Dicséretnek tartjátok, ha sok bort ihattok, azért duska itallal (áldomással) gyakran tusakodtok, vagy ki dőlyt (dönt), vagy ki dőlytöm, még azt is mondjátok, hírt, nevet ily dologban bár ne keresnétök.*”

Hír és név tekintetében a szekszárdi szőlők és borok nem szorultak a mértéktelen fogyasztók dicséretére. Marcantonio Pigafetta – Magellán földgolyóbobist megkerülő társa – Bátaszék és Szekszárd mellett elhajózva úgy találja: „*abból, amit Magyarországból láttam, ez a vidék tűnt fel előltem legszebbnek*”. A világotutazó Évliá Cselebi három földrészen szerzett tapasztalatait tíz kötetben írta meg, de csak kétszer, Isztambul és Szekszárd jellemzésekor használja ugyanazt a jelzőt, s leírja: „*a kültáros mögött levő halmokon és hegyeken mind rózsasárga szőlők, kertek*” található. Hittestvérei nem elégedtek meg a szőlő csodálatával, hanem gyakran nedűjét is fogyasztották: Thuri Farkas Pál 1557-ben beszámol róla: a török előjáró bort hozat magának, másutt az igazhítűeknek hozat kába a fejük.

Amikor 1686 után kezd helyreállni az új uralom, Mérey Mihály apát még jobbágyaival is összejátszik, hogy a fő jövedelmi forrást jelentő szőlőket az adózás alól kivonja. Ő és utódai a földesúri kilencedet elengedik, s mindenszentektől (november 1-jétől) Szent György napig (április 24-ig) szabad bormérést adnak a jobbágyközösségnek. A XVIII. században mind a szőlőterület, mind a termés mennyisége dinamikusan fejlődik.

Bél Mátyás, az első magyar honismertető a XVIII. század derekán úgy látja: „*A szőlőt minden helyen kiváló eredménnyel lehet termesztetni, főként a dombos oldalakon, ahol az éghajlat alkalmas. Tanúbizonyosság erre a telepek szorgalma: most olyan helyeken szüretelnek szőlőt, ahol néhány év előtt a szőlőnek még hírt sem hallották.*” Szekszárdon „*a tehetősebb lakosok magyarok, a németek csak nemrég keveredtek közéjük. Ezek mindnyájan a földből élnek, amely nemcsak gabonát, hanem jófajta bort is terem.*” Képet kapunk az akkori szőlőtelepítésről és borkészítésről is. „*Rendezett sorokban ültetik a szőlőt, úgy, hogy két láb mélyen leszúrják és beledugva a vesszőt a kövér földbe, betakarják, s az ültetés utáni harmadik évben leszedik az első gyümölcsöt. A szőlő különféle névvel jelölt vörös fajta (...) Mihály főangyal ünnepe körül szüretelnek, a mustot a szőlőszemekkel együtt kádba helyezik, hogy vörös színt kapjon, ezután közepes nagyságú edényekbe öntve, amelyekben megérik, azután sokáig eltartható. A bor olcsó ugyan, mégis ebből adódik a polgárok legfőbb jövedelme.*” (...) „*A megyénkben termelt borok közül a szekszárdi foglalja el a legkiemelkedőbb helyet. Vörös színe igen hasonló a burgundihoz. Illatának kellemességével megelőzi azt, amennyiben valami nagyon finom, fűszeres illatot lehel, erősebb és nemesebb is annál, de ami az ízet illeti, majd nemesebb, majd azonos, majd néha hitványabb is. Minden bizonnyal az éghajlat és az esztendő milyensége szerint változik ennek a szőlőnek a termése is. Különösen hosszan eltartható, ha alkalmas pincékbe helyezik el. Nemcsak a mi megyénkben termő borok között, hanem azok között sem lehet a második helyre tenni a szekszárdit, amelyekkel Magyarország a Duna, Dráva, Száva között bővelkedik*” – olvassuk dr. Kun Lajos fordításában.

A század utolsó negyedéig töretlen fejlődés, a Habsburg Birodalom-szerte közismert jó hírnév szekszárdi szőlőterületek megszerzésére irányította a nemesség figyelmét, ezért 1779-ben Szekszárdot választotta a megye székhelyévé. Itt vesznek szőlőket jobbágybirtokként, akár csak gróf Batthyány József, Magyarország hercegprímása, akiről a Bottán-hegy kapta a nevét. Ő persze – a nemességhez hasonlóan – nem metszegetett és kapálgatott, hanem a munkát helyi vincellérre bízta, megtartván a talán már akkor is ismert közmondást: „*A szőlő a parasztnak, a bor az úrnak való.*”

A napóleoni háborúk idején s előzőleg már kedvelt hadsereg-élelmezési cikk a helyi bor, de jut szolgálatok jutalmazására, 1812-ben a gimnázium létesítéséért vesztegetésre, sőt orvoslásra is. A költő dédatyja, Babits Mihály főorvos 1826-ban, a kórház első szabályzatában pontos utasításokat ad. *„Ara szorosan felvigyázzon az Ispótlály Curatora, hogy a betegek egész esztendő alatt egészséges jó bort, nem pedig újat ihassanak; vagyon az Ispótlálynak tulajdon Collecta (gyűjtésből származó) bora, melyből a beteg számára a bornak javát kell meghagyni, vagyon jó pintzéje is, melyben a bort ónak, egészséges állapotban könnyű fenntartani. (...) Minekutána a bor az Ispótlály esztendei jóvedelmének majd nevezetesebb részét tenné, azért a bornak beszerzése, eladása és fenntartása módja valójában nagyobb tekintetet érdemelne.”* Az első szekszárdi Babitsról azt is tudjuk Perczel Mór leírásából, hogy a jövőendő tábornok Vörösmarty társaságában látta, amint hordóit maga arbronsolta meg. A költő dédunoka 1902-ben is kötelezőnek tartotta részvételét a szüreten, mondván, hogy még belőle is lehet szőlősgazda.

Az 1777-ben az apátság örökébe lépő Királyi Alapítványi Uradalom létesít újabb szőlőket Leányváran és Ócsényi-hegyen, ását pincéket a Kadarka utcában. Már 1753-tól a jobbágyok *„makk-termő fának vágásátul tiltalmaztatnak”*, de szigorú büntetés sújtja az árkok, utak karbantartásának elmulasztóit, a (minőség megóvása miatt) megszabott határnap előtt szüretelőket, a szőlők közé kukoricát ültetőket(!) vagy *„alávnló lútvány vidéki borokat”* szekszárdiként árulókat. A szokásjogot rögzítik az 1812-es Hegybéli Artikulusok. A tulajdon és minőség védelmét szigorú előírások szolgálták. Új tulajdonos csak a szőlőszomszédok beleegyezésével foglalhatta el birtokát, mert számos közös munka várt rájuk. A szüret ideje, a munkabér és -rend, a dézsmálás módja, sőt az alapvető borkezelési szabályok is megtalálhatók a rendelkezésekben. A társadalmi hierarchia mellett ezzel valóságos – a hegyközségek létrejöttkor is felhasznált – másodlagos önkormányzatiság alakult ki, élén a választott hegybíróval.

E korból ismerjük a borvidéken díszlő szőlőfajtákat. Németh Mártony uradalmi vincellér 37 fehér és 29 „fekete” fajtát tud megmutatni 1828-ban. A látszólagos tarkaság nem tükrözi a mennyiségi megoszlást: túlsúlyban a kék szőlő, ezen belül a kadarka lehetett. A fehérek közt ott a korai érésű Bajor, amelyből a Kisasszony napi búcsúra szoktak bort készíteni. Hatféle kadarka van, de megtaláljuk „Frantzia” néven a Kékfrankost és sok, ma már azonosíthatatlan fajtát, amelyek közül több a színanyag fokozását szolgálta. Túlzó Péterfy József 1846-os állítása, amely szerint a szekszárdiak *„kevés kivétellel bornikat fagyalfal bogoyóval festik, hogy ezáltal sötétebb színt adhassanak. E festékből, mint hallottam, minden akóba mintegy 10 itczét vegyítének.”* Ekkoriban 2834 magyar holdon természetnek szőlőt, ennek felén számoljunk csak 12 akós holdankénti terméssel, akkor ehhez Péterfy szerint több mint 136 000 liter fagyalfesték kellett volna. Ennyi az egész megyében sem termett évente.

A nevezetes cikk évében, 1846-ban Liszt Ferenc először jár itt barátjánál, a borosgazdaként is kitűnő Augusz Antalnál, ekkor ismeri meg az élete végéig előszeretettel fogyasztott és népszerűsített nedűt. A Mester szekszárdi nektárja még a pápai csalhatatlanság dogmáját megalakító IX. Piusz pápa asztalára is eljutott, s az egyházfő azt nyilatkozta: *„Ép kedélyemet, egészségemet egyedül ez tartja fímm.”* Ugyanekkor a szekszárdi bor sikerrel hajózik el Dél-Amerikába, ahol versenyképesnek találják árban és minőségben. Liebig, a kor legjelesebb kémikusa, beható vegyelemzés után tartotta a legjobb bornak hegyeink levét.

Liszt első látogatásakor a város szülötte, Garay János remekeli *Szegszárdi bortalát*, melyben eredeti költői ötlettel a helyi vörös óbort *bikavérnek* nevezte, s a borban és szőlőben a nemzet jelképeit, fogyasztóiban az áldozatkész hazafiakat látta.

Ezt a helybeliek tetteikkel is igazolták 1848 őszén Ozorán. A férfiak távollétében kizárólag nők készítette, első dézsmamentes borból aztán eltettek a nagy idők emlékére, abból március 15-én áldomást ittak, a hordót pedig a legjobb borral feltöltötték. A közös emlékezés illet az addigi szokásokhoz, hiszen 1829-ben az Egyed-féle összeírás kérdésére, mi a koros lakosok kedves mulatsága, azt válaszolták: *„vasárnap és innep napokon a délutáni isteni szolgálat után többen egy társaságban a szőlőhegyekre kimenvén, a velük vitt eledel mellett borozgatnak és dálnak”.* Nem véletlen, hogy az első hazai borkereskedő részvénytársaság tervezetét hat forradalmi érzelmű férfiú bocsátja köre 1854 márciusában. Az 1856. november 10-én megalakult Szegszárdi Borkereskedő Társaság a haszon, az eredetvédelem és a nemzeti önérték kérdését természetes érzékkel kapcsolja össze, ezért működése, mindenre figyelő üzletpolitikája, kulturált borkínálata ma is követésre méltó.

Két évvel a társulat megalakulása után az uradalom húszévi tiszta jövedelemért cserébe szőlődézma-váltásgot tett lehetővé, ezzel önálló tulajdonosokká lettek elődeink. Az 1858. szeptember 22-én megkötött egyezség 2696 magyar holdat érintett, s hegyi borvidékeink sorában elsőként lépett a jövő útjára. A fizetési határidő elcsúszott ugyan 1874-ig, de a terület ez idő alatt csaknem 14 %-kal gyarapodott.

A filoxéra megjelenéséig, 1886-ig ez 4 361 386 négyszögöltre nő. Az 1883-as első kataszteri felméréskor az egész Dél-Dunántúlon itt a legmagasabb az aranykorona-érték. Közben lezajlik az eszközváltás, amelynél során a római kortól használt kacort felváltja a metszőolló. Fejlődött a talajerő-utánpótlás és elterjedt a piaci igényeknek megfelelő, modernbb borkezelés is. Döntő változást mégis a filoxéra, a szőlőgyökértetű megjelenése hozott, noha – hála a gondos megelőzésnek – hatása viszonylag későn, más borvidékekhez képest pedig időben összehúzódva jelentkezett.

A rendszeres ellenőrzés mellett 1886 őszén felfedezett első filoxérás szőlőt kiirtják, fertőtlenítik. Már a megye alkalmazottja dr. Roboz Zoltán filoxérabiztos, aki országos hírnévre tett szert. Tanácsára a filoxéra lepett szőlőket szénkénegezéssel fenntartották, mert a direkttermők minősége elmaradt a kívánalmaktól. Ezzel párhuzamosan amerikai alanyok számára létesítettek telepeket, több mint tízezer gazdát tanítottak meg a szőlőoltás tudományára. Külön vincellériskolában még fizettek is a részvételért a hallgatóknak, akik között több nőt is találunk. A filoxéra egyedül aligha törte volna meg elődeink szorgalmát, azonban az 1890-es években egymást érik azok az irtózatossá váló jégverések. Még 1886-ban 2726 katasztrális hold szőlő volt, ez a filoxéra előtti legnagyobb kiterjedés, 1895 végére ötödére csökken hivatalosan a terület, de közben 1891-ben ököl nagyságú jég vert el 1079 kh-t, 1892-ben több, mint egymillió forint egyenes adót írtak le elemi károk miatt, 1893-ban galamb- és tyúktojás nagyságú jég pusztított, 1895-ben ismét több, mint egymillió az elemi kár. Alig négy év múlva pedig hihetetlen adatot közöl a helyi sajtó: az új telepítések ontják a bort: 50–60 hektoliter is kerül egy katasztrális holdról.

Ez négyéves szőlőtől képtelenség. De akkor mi történhetett valójában? Leghihetőbbnek látszik, hogy a szőlőtulajdonosok jégverte szőlőiket leírták filoxéra kipusztította területekként. (A dr. Roboz utáni Nits Istvánt felettes hatóság már nem ellenőrizte.) Tőkéiket megdöntve szénkéneggel tartották fenn az immár adómentes szőlőket. Új telepítésük is termőre fordult, de a boraikat a fináncok elől már nem tudták eredményesen elrejtetni, így azt kimutatták a még adómentes területre. Ebből lett a valóság háromszorosát jelző terméseredmény. De az is, hogy a hazai vesszőkkel telepített területek az I. világháború alatti szénkéneghiány miatt csaknem teljesen tönkrementek.

A küzdelem mérlege mégis kedvező: a szinte negyedével megnőtt szőlőterület 1910-ben 3369 katasztrális hold. Kataszteri tiszta jövedelmét jól jellemzi, hogy két osztályt (80, illetve 74 aranykoronával) az egész országban csak itt kellett létrehozni. Miközben az országos átlag szőlőkre 11, Szekszárdon csaknem 46 korona, 3369 katasztrális hold tiszta jövedelme 154 338 aranykorona. Nem véletlen, hogy 1908-ban az első mozgófilmet is Szekszárdon készítették a szőlőtermesztésről és a szüretéről. A korabeli újsághír a jó terméshez sokkal jobb piaci viszonyokat is szeretett volna. Ez csak álom maradt: mikorra a világháborús konjunktúra hatni kezdett, már a rézgálic- és szénkéne-g-beszerezés akadályba ütközött. A zsaroló metszéssel kiuzsorázott tőkék részben nem bírták tovább, így 600–700 katasztrális hold kipusztult a háború végére.

A kedvezőtlen külpiaci viszonyok miatt tartósan csökkent a szőlőföld. Az 1935-ös 2152 katasztrális hold majd 200 holddal múlta alul az 1929-es területet, s ezzel elérte a mélypontot. Mint annyiszor, most is a kereskedelem segített: 1929-ben megalakul a pinceszövetkezet, amely ügyes üzleti politikával több száz tagot toboroz, a borárak ingadozását kiküszöbölő, borkezelésben példát mutatva piacot hódít. Évi forgalma 1933-tól 6000–7000 hektoliter.

A szövetkezet összes borát 1944-ben egyetlen éjszaka alatt átszállítják a háromágú Fürdőház utcai pincébe, ahol átvészelte a hadak járását. A szőlők területe 400 katasztrális hold 1948-ban, az egész borvidéké 4000, de a pinceszövetkezetet a következő évben államosítják. Az ötvenes évek beszolgáltatása kegyetlenül sarcolta a termelőt, mert az első osztályú szőlők termésének 75 %-át kellett beadnia. Nem csoda, ha az egyéni gazdák 1954-től 1960-ig csak 50 holdat telepítenek, az állami gazdaság viszont 214 kh-t, de ebből 105 kh fehér szőlő. A terület 1956-ra 2230 hold, de egyhatoda „elhagyott és ismeretlen hasznú”, az 1960-as évek közepére a szőlő hetedrésze parlag.

Mindez új rekonstrukciót hív életre, de áldozatul esik a városhoz közel fekvő völgyek fele, s emeletes házak élvezik az évi 2050 órás napsütést. Az 1905-ben, a Tiszttelep létesítésével először jelentkező szőlőfoglalás nyomasztó méreteket ölt. Az 1967-ben elkészült rekonstrukciós terv a 2685 katasztrális holdat csupán 2757-re kívánta növelni, de szerencsére a borvidéken a parlagterületekre telepített kicsiny szőlők egyszeriben ezer és ezer szekszárdit készítettek nemes versengésre. Ennek háttérben egy társadalmi jelenség is állt. A borversenyek átrendezték a szőlőbirtokos alkalmazott presztízsét, borának sikerével legyőzhette a fölötté állókat.

Időközben a társadalmi feltételek is megváltoztak. A piaci megjelenés alapfeltétele lett a színvonalas borkezelés, a minőség és eredetvédelem diádala a napi üzleti előny felett. A megyeszékhelyen ma 968 hektár szőlő díszlik. Igaz, ez a filoxéra utáni területnek éppen fele, de a terméseredmények és a minőség kárpótolnak némiképp a történelem küzdelmeiért. Az 1987-ben a szőlő és bor nemzetközi városává lett Szekszárd szívesen idézi az újabb időkől Baka István, vagy Babits szavait:

*„Csöndes a tanya, nincs dolog.
Szunnyad a must a csömlögén,
s a pince tikkadt melegén
pihennek boldog óborok.”*

Borkútunk a vármegyeháza kertjében, a bencések egykori pincéje fölött várja a szomjazókat, de vendégeink 4900 pince és számos borház közül választhatnak. A nemzetközi és hazai eredmények egyaránt jelzik, hogy a Bordeaux-ban aranyérmes, 1993-ban az év borászává választott Vesztergombi Ferenc (családja már XVIII. században hegybíró adott), s a 2004-ben ugyanígy megtisztelt Takler Ferenc sarkában szerencsére egyre többen járnak.

Dr. Tóttős Gábor

A képek lakója: Móser Zoltán

SZÓRT FÉNYBEN – A képek lakója: Móser Zoltán címmel fotókiállítás nyílt Szekszárdon, a Művészetek Házában, a művész 60. születésnapja alkalmából. A meghívón két különleges mottót olvashatunk:

I. *„Kegyelmed szokott imádkozni? Nem olyan ima elmondására gondoltam, amit megtanultunk, amit a gyermekekkel mi is naponta elismételünk. Hiszen ez az ima főleg arra való, hogy akik elmondják, szálljanak magukba, jusson eszükbe, hogy van Isten, van templom... Én másmilyen imádkozásról kérde-ném kegyelmedet: amikor nagyon magunk magunk vagyunk és keressük Istent. Amikor szeretnénk megszólítani a Fennvalót...”*

Illés mester lassan fölszegte az állát, aláereszkedő szemhéjai alól fürkészte az apródot, hosszan, távo-lodón. Aztán bort töltött a poharakba, ivott. A deák is fogta magát, emelte bizonytalanul. Majd a mester pohara talpa keményet koppant: Ezzel az a gond, hogy az ember az életével imádkozik. Az egész életével. Fölállt, előrement az ablakig.”

II. *„A dombról látszik: visszanézve mily kicsi fárasztott el...”*

Amikor leültünk beszélgetni Móser Zoltánnal, és eléem tette megjelent könyvei, cikkei listá-ját, önkéntelenül is összecsaptam a kezem: „s akkor még hol van a rengeteg kiállítási anyag?” Csodálkozásomra a meghívón lévő második mottóval válaszolt: „A dombról látszik: vissza-nézve mily kicsi fárasztott el...”

Csak nem azt akarja mondani, hogy elégedetlen eddigi teljesítményével?

Ha tudná, mennyi tervem van még! Ötven fiókom van tele anyaggal, 15–20 könyvre való! Ez a 60. születésnap rettenetesen megviselt! Félttem és olyan nyomást éreztem magamon, ami megmagyarázhatatlan; alig vártam, hogy túl legyek rajta. Mintha egész Erdély és Magyarország gondja az én gondom lenne, s a feladatokkal versenyt kellene futnom. Gyerekkoromban megtanultam a hitoktatómtól, hogy minden nappal el kell számolnom, s ennek a felelősségét ma még jobban érzem.